આ ચોપડી પ્રમાણે રાજકિય, આર્થિક, સામાજિક અને ભૂગોળ.

સને ૧૯ .

આવૃત્તિ બીજી—પ્રત ૧૦૦૦

ખંભાયત સંસ્થાનની ભૂગોળવિદ્યા.

રચનાર,

બુકસેલર દામોદર હિરાલાલ શાહ.

ત્રણ દરવાજા ખંભાયત.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

બુકસેલર દામોદર હિરાલાલ શાહ.

ત્રણ દરવાજા—ખંભાયત.

કીંમત ૦-૧-૦.

છાપનાર, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલ ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિ. પ્રેસ-અમદાવાદ

રાજ્યગીત.

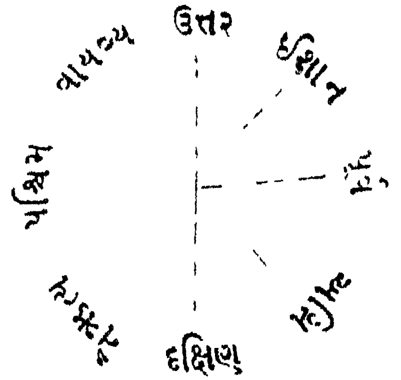
રાગ કલ્યાણ.

રક્ષ ભૂપ જ્યોર્જને તું હે જગત્પતિ,
પ્રતાપ સૂર્ય સમ અને છે ઉચ્ચતમ મતિ. રક્ષ ભૂપ. ૧
શાન્તિદા છે હિમ રશ્મિ સમ મુખાકૃતિ,
શૌર્ય ને ક્ષમા ધૃતિથી અધિક દીપતી. રક્ષ ભૂપ. ૨
કીર્તિ તું પ્રસાર અખિલ વિશ્વમાં અતિ,
જેમ ફુલની સુવાસ વાથી પ્રસરતી. રક્ષ ભૂપ. ૩
દુશ્મનો વિખેરી તેની ધૂળ કર કૃતિ,
અરિ તમામ નાશ કર તું કોપ અનલથી. રક્ષ ભૂપ. ૪
વેલી સમ વધાર પરિવાર ભૂપતિ,
કુટુંબમાં રખાવજે પરસ્પરે પ્રીતિ. રક્ષ ભૂપ. ૫
સંપ જંપ હેતની તું નાંખ જડ ઉંડી,
ઝેર વેર વિઘ્ન સર્વ કાપ મૂળથી. રક્ષ ભૂપ. ૬
આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિ નાશ કર થતી,
નૃપશિરે કૃપાની વૃષ્ટિ રાખ વરસતી. રક્ષ ભૂપ. ૭
રાખ તંદુરસ્ત નિત્ય હે દયાનિધિ,
દીર્ઘ આયુ આપ એ અમારી વિનતિ. રક્ષ ભૂપ. ૮

(ગુજરાત શાળાપત્ર. ઑગસ્ટ, ૧૯૧૧)

ખંભાયત સંસ્થાની ભૂગોળવિદ્યા.

સવારમાં સૂર્ય આપણને પહેલ વહેલો દેખાય છે, તે બાજુને પૂર્વ દિશા કહે છે. એજ સૂર્ય જ્યારે સાંજે સામી બાજુ આથમતો હોય છે, તે દિશાને પશ્ચિમ દિશા કહે છે. પૂર્વ દિશા ભણી મોહું રાખીને ઉભા રહીએ તો ડાબા હાથ ભણી ઉત્તર ને જમણા હાથ ભણી દક્ષિણ દિશા આવે છે.

પૂર્વ સનમુખ મ્હોં કરો, પાછળ પશ્ચિમ વીર;
ડાબે કર ઉત્તર ભણો, દક્ષિણ જમણે તીર.

એક બાજુ બીજી બાજુને જ્યાં મળેલી જણાય તેને ખૂણો કહે છે. જેમ ચાર દિશાઓ છે, તેમ ખૂણા પણ ચાર છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેનો અગ્નિ ખૂણો, તેમજ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો નૈઋત્ય ખૂણો, ને પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેનો વાયવ્ય ખૂણો, ને ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચેનો ઇશાન ખૂણો.

પૂર્વ અને દક્ષિણ થકી, અગ્નિ ખૂણો જાણ;
દક્ષિણ પશ્ચિમથી બને, તે નૈઋત્ય પ્રમાણ.
પશ્ચિમ ઉત્તર દીશાથી, બને વાવ્ય નિર્ધાર;
ઇશાન ઉત્તર પૂર્વથી, એમ ખૂણા છે ચાર.

જુઓ આપણે ત્રણ દરવાજા આગળ ઉભેલા છીએ, એના ઉપર સરકારે મોટું ઘડીઆળ મૂકેલું છે, તે વાગે છે ત્યારે બધા શહેરમાં સંભળાય છે ત્યાં આગળથી ઉત્તર બાજુએ જવાનો સીધો રસ્તો છે. તે તરફ આપણે પ્રથમ જઇએ. નજીકમાં હાઇસ્કુલનું મોટું મકાન છે. તેમાં અંગ્રેજી સ્કુલ બેસે છે, ને જોડે ગુજરાતી સ્કુલ બેસે છે. વચ્ચેના ભાગમાં લાયબ્રેરી કે જેમાં સારાં સારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરેલો છે તે છે. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ આગળ જઇએ તો ચિતારીનું મોટું બજાર આવે છે. કેટલાક લોક તેને ચૌટું પણ કહે છે. ત્યાં નાણાવટીઓ, દોશીવાણીઆ, મીઠાઇવાળા, વગેરે જુદા જુદા સામાનવાળાઓની દુકાનો છે. ત્યાંથી આગળ દાણાબજાર આવે છે, ત્યાં નેસ્તી લોકોની દુકાનો છે. ત્યાંથી આગળ મંડઇ, પીઠ, ને પછી લાલ દરવાજો આવે છે. મંડઇ આગળ સરકારે એક મોટી નિશાળ બાંધી છે, ત્યાં મુખ્ય સ્કુલ બેસે છે. જેમ ત્રણ દરવાજાથી લાલ દરવાજા સુધી સીધો રસ્તો છે, તેમ ત્રણ દરવાજાથી દક્ષિણ બાજુ રસ્તે જતાં નજીકમાં હોસ્પીતાલ આવે છે. ત્યાંથી આગળ જુમા મસીદ આવે છે, ને પછી મકઇ દરવાજો આવે છે. આ રસ્તો શહેરના બે ભાગ પાડે છે. એક પૂર્વ બાજુનો ભાગ, ને બીજો પશ્ચિમ બાજુનો ભાગ. પૂર્વ બાજુના ભાગમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયા, વગેરે લોકોની વસ્તી છે, ને પશ્ચિમ બાજુના ભાગમાં ઘણે ભાગે મુસલમાન અને કણબી લોકોની વસ્તી છે.

ગામની વસ્તી—ઇ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રક મુજબ ૨૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ વગેરે હિંદુની વસ્તી વિશેષ છે. અસલ મુસલમાનની વસ્તી ઘણી હતી છતાં હાલ પણ વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો છે. હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, અને કણબીની વસ્તી વધુ છે. બ્રાહ્મણોમાં ઘણી

જાતો છે તે પૈકી ઔદીચ ટોળકીઆની વસ્તી સૌથી મોટી હોવાથી તે નાતના પરગામના માણસો ખંભાતને ટોળકીઆની વિલાયત કહે છે. અત્રેના અગરમાં જ્યારે મીઠું પાકતું હતું ત્યારે માછીઓની વસ્તી પણ ભારે હતી. તે મીઠું પકવવું બંધ થયા પછી કમી થતી ગઇ છે, અને હાલ છેક ઓછી થઇ ગઇ છે. તે લોકો ધંધાને માટે પરગામ ઘણા રહે છે. શહેરમાં ઘણે ભાગે લોકો પોતપોતાના જથામાં રહે છે. પાંચ પચાસ ઘરના જથાને મહોલ્લો, પોળ, શેરી, ખડકી, કે ફળીઉં કહે છે. ઘણા ફળીઆના જથાને લત્તો કહે છે. મુખ્ય લત્તામાં અલીંગનું ચકલું, ધોબી ચકલું, ગૅાવારાનું ચકલું, પીઠનું ચકલું, મંડઇનું ચકલું, પીરજપોરનું ચકલું, ને હાટડીનું ચકલું એ મુખ્ય છે. આ બધા લત્તા ભેગા મળવાથી ખંભાયત શહેર થયું છે.

શહેરની વ્યાખ્યા.

જે ગામમાં વધારે વસ્તી હોય અને તેનો મોટો ભાગ વેપાર તથા કારીગરી ઉપર ગુજરાન ચલાવતો હોય તેને શહેર કહે છે.

ખંભાયત શહેરને ફરતો ગોળાકાર કોટ છે, તે હાલ કેટલેક ઠેકાણે પડી ગયેલો છે. કોટને બાર દરવાજા હતા; તેમાંના હાલ કેટલાક કાયમ છે. સૌથી મોટો દરવાજો પૂર્વમાં ગવારાનો છે. ત્યાં આગળ કસ્બાના તલાટીનો ચોરો છે, ને નજીકમાં શાકમાર્કીટ શેપર્ડ માર્કીટ છે. ત્યાંથી આગળ ઓરવાડ આવે છે, ત્યાં થઇને સ્ટેશનપર જવાય છે. ઓરવાડ આગળ પ્રથમ એક દરવાજો હતો, તે હાલ પડી ગયેલો છે. ત્યાંથી આગળ નગીનાવાડી આવે છે, ત્યાં આગળ વહોરા લોકોનું કબ્રસ્તાન છે. ત્યાંથી આગળ જતાં શહેરની ઉત્તર બાજુએ લાલ દરવાજો આવે છે. ત્યાં આગળથી નારેશ્વર તળાવ ઉપર જવાય છે. ત્યાંથી આગળ જતાં વાયવ્ય ખૂણે ફતેહ દરવાજો આવે છે. ત્યાં આગળ નજીકમાં ઇદગાનું મકાન છે, તેમ જૈન લોકોનું સહેવાળનું દહેરૂં છે.

ત્યાંથી આગળ પશ્ચિમ બાજુએ ચકામલી દરવાજો છે, ત્યાં આગળ શેખાજીની વાવ છે. એ વાવના પાણીમાં એવો ગુણ છે કે જેને કોઢ થયો હોય તેને એના પાણીથી નવરાવે છે, તો આરામ થઇ જાય છે. ત્યાં આગળ પીરનારીએળી છે, ત્યાં ઘણા વહોરા લોકો જાય છે. ત્યાંથી આગળ જતાં નૈઋત્ય ખૂણે મહમદજી દરવાજો આવે છે. ત્યાં થઈને નૈડે જવાય છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ફુરજાનો દરવાજો આવે છે. ત્યાં આગળ રાહદારી છે. ત્યાંથી થોડે દુર ખ્રિસ્તિ લોકોનું કબ્રસ્તાન છે, તેમ નજીકમાં હાથીને બાંધવાનું હાથીખાનું છે. ત્યાંથી આગળ મકઇ દરવાજો આવે છે. તેની નજીકમાં અંદરના ભાગમાં દરબારનું મકાન તથા જુમામસીદ છે. ત્યાંથી આગળ ભોઇ બારીનો દરવાજો છે. ત્યાંથી થોડે દુર અગ્નિ ખૂણે હિંદુ લોકોનું સ્મશાન છે, પાસે દુર્ગંધમાતાનું સ્થાનક છે. ત્યાં આગળ પહેલાં મીઠું પકવવાના અગર હતા. નજીકમાં શાબાન તળાવ તેમજ વાવ છે. ઉપરના ત્રણે દરવાજા શહેરની દક્ષિણ બાજુએ છે. ત્યાંથી દરિયાનો દેખાવ નજરે પડે છે. ત્યાંથી આગળ પાણીઆરી દરવાજો આવે છે. તે શહેરની પૂર્વ બાજુએ છે, તેની સામે માદલાનું તળાવ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ગવારાનો દરવાજો આવે છે. ઉપર પ્રમાણે ઓરવાડ સિવાયના બધા દરવાજા હજુ કાયમ છે.

ખંભાયત શહેરમાં જાણીતી જગ્યાઓ.

૧. મકાનો—હાઇસ્કુલ, કેનેડી હોસ્પિતાલ, દરબાર, ન્યાયમંદિર, મુખ્ય નિશાળ, ઝનાના હોસ્પિતાલ, તેમ નજીકમાં જેલનું મકાન છે, નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરનાં માતુશ્રી બહુ બેગમ સાહેબનું ધર્માદા દવાખાનું (ગવારામાં) એ મકાનો જોવા લાયક છે. હાઇસ્કુલનું મકાન સર્વથી ઉંચું ને ઘણી સારી બાંધણીનું છે, તથા

તેના ઉપરથી શહેરનો દેખાવ આનંદમય લાગે છે. દરબારનાં મકાનો ગામને દક્ષિણ છેડે દરિયા કિનારે છે. જ્યાંથી દરિયાનો દેખાવ નજરે પડે છે. આ મકાનો બેઠી બાંધણીનાં પણ વિશાળ અને સગવડવાળાં છે, તથા દરબાર સભા આ મકાનોના નવાબ સાહેબના દિવાનખાનામાં ભરાય છે. ખાનગી મકાનોમાં વોહોરવાડનાં મકાનો જોવા જેવાં છે. શહેરની અંદરનાં મકાનોમાં ત્રણ દરવાજા આગળ આવેલું શાન્તિભુવન સૌથી ચઢીઆતું ગણાય છે.

૨. **દેવળો**—હિંદુનાં દેવળોમાં, વૈશ્નવોનું મંદિર મોટું મંદિર એ નામથી ઓળખાય છે, તે તથા સ્વામિનારાયણનું મંદિર એ શહેરની અંદરનાં જાણીતાં મંદિરો છે. તથા માદલા તળાવ ઉપર રણછોડજીનું મંદિર, તથા મહંકાલેશ્વર મહાદેવ, ને અંબાજી માતાજીની જગ્યા પણ જાણીતી છે.

જૈન દેવળો—જૂના વખતથી ખંભાયત શહેર જૈનોની જાત્રાનું સ્થાન ગણાતું આવ્યું છે. જૈનોના દેરામાં પણ દરવાજા નજીક આવેલું ચિન્તામણીનું દહેરૂં જોવાલાયક છે, તેમ ખારવાડાનાં દહેરાં પણ જુનાં અને જોવા જેવાં ગણાય છે. આ શહેરમાં જૈનોનાં ઘણાં દહેરાં છુટક છુટક છે. ત્યાં વસ્તી કમી હોવાથી એક જગ્યાએ બધી પ્રતિમાઓ લાવી સારી રીતે સેવા કરવાના વિચારથી જીરાલા પાડામાં મોટું દહેરૂં પંદર વર્ષથી બંધાય છે.

મુસલમાનોની વસ્તી વધુ અને રાજ્ય મુસલમાની હોવાથી મસીદો બહુ છે. તેમાં જુમામસીદ જોવા લાયક છે. પીરોની જગ્યાઓમાં અબુતાલેબ, બાલેશા, બાજીશા, ફુલલસ્કર, અને ખાજા ખદર, એ જાણીતી જગ્યાઓ છે. તેમાં અબુતાલેબની જગ્યામાં દરવરસે ફાગણ સુદ ૧૫ ઉપર મેળો ભરાય છે. તે મેળામાં પાલણપુર તરફ રહેનારા ધાનધારી લોકો ઘણા એકઠા થાય છે ને તેઓ પોતાની કમાણીનો

અમુક ભાગ હમેશાં આ જગ્યામાં ધર્માદા વાપરે છે. બાલેશાની માનતા ભોલા લોકોમાં ચાલે છે.

આ શહેર જુનું હોવાથી પારસીઓની અગીઆરી દંતાર વાડામાં છે, તથા ખ્રિસ્તિઓની વસ્તી વધવાથી તેમનું દેવળ પણ સ્ટેશન નજીક બાંધવામાં આવ્યું છે.

૩. **તળાવો**—માદળાનું, નારેશ્વરનું, નૈડાનું, શાબાન, ને ગાંગડીઆનું તળાવ. મોટામાં મોટું તળાવ **નારેશ્વરનું** છે, તે ગામની ઉત્તર બાજુએ છે. તેને પૂર્વે કાંઠે ગોસાંઇજી મહારાજની બેઠક છે, ને ઉત્તર તેમજ પશ્ચિમ ભણી બાગો આવેલા છે, તેથી સારૂં શોભે છે. તેની નજીક અબુતાલેબ ને બાળેશાનું મકાન છે. આ તળાવમાં લુગડાં ધોવા દેવામાં આવતાં નથી, તેથી તેનું પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ને લોકો પીવાના કામમાં વાપરે છે. દશેરાને દિવસે સરકાર સ્વારી લાલ બાગમાં આવે છે, ત્યારે તળાવની વચ્ચો વચ્ચની બંગલી ઉપર અત્રેના જાણીતા શંભુ શેઠ તરફથી ધજા ચડાવવામાં આવે છે, અને તેમને સરકાર તરફથી તે વખતે સરપાવ આપવામાં આવે છે. એ તળાવથી આગળ કાંસ ખોદેલો છે, તેમાં સાબરમતી નદીનું પાણી આવે છે, તે કાંસમાં થઇને તળાવમાં આવે છે.

માદલાનું તળાવ ગામની પૂર્વ દિશાએ છે, તેના કાંઠાપર હિંદુ લોકોનાં દેવળો ઘણાં છે. એ તળાવ કલ્યાણરાય કરીને મંત્રી થઇ ગયા, તેમણે બંધાવેલું કહેવાય છે. તેમને માટે કહેવત છે કે,

માન સરોવર માદલું ને, મહંકાળેશ્વરનો આરો;
ઢીંગલે પાંચશેર બાજરી તો, કલ્યાણરાયનો વારો.

એ તળાવને મધ્યે તેમજ અંદર વાવો ઘણી છે. હાલમાં એ તળાવનું પાણી ઢોરના પીવામાં અને નહાવા ધોવાના ખપમાં આવે છે. **નૈડાનું તળાવ** એ ગામની નૈઋત્ય ખૂણાપર આવેલું છે. ત્યાં

આગળ એક મોટો કૂવો છે, તે પર સરકારે પવન ચક્કી મૂકેલી છે, તેમાંથી પાણી નીકળે છે. તે નળ મૂકીને રાહદારીમાં અને ત્યાંથી દરિયામાં ડક્કો બાંધ્યો છે, ત્યાં સુધી લઇ ગયા છે. તેથી પીવાના પાણીનું ત્યાં સુખ થયું છે. એ તળાવને પશ્ચિમ કાંઠે ખાજા ખદર પીરની જગ્યા છે. **શાબાન તલાવડી** અગ્નિ ખૂણાપર દરિયા કિનારે છે. તે તરફ સ્મશાન છે.

૪. બાગો—એડવર્ડ સેવન્થ મેમોરીઅલ બાગ, હુસેની બાગ, લાલ બાગ, પબ્લીક બાગ, દિલખુશ બાગ ને નેજાનો બાગ.

એડવર્ડ સેવન્થ મેમોરીઅલ બાગ સ્ટેશનની નજીક છે. તેમાં ફરતો ફુવારો મૂકેલો છે. નામદાર સાતમા એડવર્ડની યાદદાસ્તીને માટે આ બાગમાં પત્થરનો નવો દરવાજો મોટા ખરચે બંધાવી ઘણો સુધારો કર્યો છે, તેથી શહેરના ઘણા લોકો આ બાગનો લાભ લે છે. **હુસેની બાગ** નારેશ્વર તળાવના ઉત્તર કિનારા ઉપર છે. એ સરકાર આલીના ભાઈ નજુમખાન સાહેબના તાબામાં છે. તેમાં લીલા વાંસ, દાડમ, જામફળ, લીલાં અંજીર વગેરે વનસ્પતિ સારી ઉછેરવામાં આવે છે. **લાલ બાગ** એ ઉપરના બાગ નજીક છે. પરંતુ તળાવને પશ્ચિમ કિનારે છે. તેમાં પણ ઘણી જાતનાં ઝાડો ઉછેરવામાં આવેલાં છે. સરકાર તરફથી આ બાગમાં સભા ભરાય છે. શહેરના બીજા બાગો કરતાં આ બાગ જૂનો અને સગવડવાળો હોવાથી સરકારી જનાનો અહીં ઘણીવાર આવે છે. ત્યારે લોકોને આ બાગમાં જવાની બંધી થાય છે. **પબ્લીક બાગ** એ પણ એની નજીકમાં દક્ષિણ બાજુએ પણ જરા દુર છે. પ્રથમના વખતમાં આ બાગ સૌથી ઉત્તમ હતો તેમ તેમાં ઘણી જાતનાં ઝાડો હતાં, તે વખતે મેમોરીઅલ બાગ નહિ હોવાથી શહેરના લોકો ત્યાં ફરવા જતા હતા. હાલ આ બાગમાંનાં લઇ જવાય તેવાં ઝાડો સ્ટેશન ઉપરના બાગમાં આણેલાં છે. **દિલખુશ**

બાગ એ માદલાના તળાવની દક્ષિણ બાજુએ છે. તેમાં પણ દિલખુશ કરે તેવાં નવાં ઝાડો ને છોડ ઉછેરવામાં આવે છે. તે બાગ સરકાર આલીના ભાણેજનો છે. **નેજાનો બાગ શહેરથી** આશરે એક ગાઉને છેટે છે, એ બાગમાં નામદાર સરકારનો બંગલો છે. ત્યાં ઘણીવાર તેઓ સાહેબ રહે છે, તેની નજીક તળાવ છે, તે નેજાનું તળાવ કહેવાય છે. એ બાગમાં ઘણી જુદી જુદી જાતનાં જાનવરો રાખવામાં આવેલાં છે.

૫. **સ્ટેશન**—આ જોવા લાયક જગ્યા ગામના ઇશાન ખૂણાપર છે, તેમાં તાર માસ્તરનો, સ્ટેશન માસ્તરનો, વેટીંગરૂમનો, વગેરે જુદા જુદા હોલ કરેલા છે. તેની સામે ગોદીનું મકાન છે, ત્યાંથી માલ ચઢે ઉતરે છે. આ સ્ટેશનથી ત્રણ વખત ગાડી જાય છે, ને ત્રણ વખત આવે છે. તેની નજીક હાલમાં સરકારે ઉંચા દરજ્જાના મુસાફરોને ઉતરવાને એક ડાક બંગલો બાંધેલો છે, તેમજ બીજા સાધારણ લોકોને માટે એક ધર્મશાળા બાંધેલી છે. સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં થોડે દુર એન્જીનને રહેવા માટે જગ્યા બાંધેલી છે, તેમ તેને ફેરવવાને એક ચક્કર પણ બાંધેલું છે.

૬. **રાહદારી**—એ ગામની દક્ષિણ દિશાએ આવેલી છે. ત્યાંથી નજીક દરિયો આવેલો છે, તેને ખંભાયતનો અખાત કહે છે. પહેલાં રાહદારી નજીક વહાણો આવતાં હતાં, પરંતુ હાલમાં પુરાણ થવાથી વહાણો દુર રહે છે. પરમુલકથી વહાણ રસ્તે જે માલ આવે છે, તે ત્યાં રાખે છે, અને જે માલ ત્યાં રહે છે, તેના ઉપર જગાત લેવામાં આવતી નથી. તેમ સ્ટેશનથી આગગાડીને લંબાવીને રાહદારી આગળ થઈ દરિયામાં જ્યાં વહાણો ઉભાં રહે છે ત્યાં સુધી લઇ ગયા છે. ત્યાં આગળ એક ડક્કો બાંધેલો છે. વહાણમાં જે માલ આવે છે, તે બધો ત્યાં ઉતરે છે, ને ત્યાંથી રેલવે મારફતે રાહદારીમાં આવે છે. તેમ પરદેશ ખાતે પણ જાય છે.

૭. પરાં—શહેરના કોટ બહાર વસેલા વસ્તીના જથાને પરૂં કહે છે. ખંભાયતને લગતાં ખાંજીઆ પરૂં, શકરપુર, મહેતપુર, મોસમપુર, માછીપરૂં, અકબરપોર અને કતરપુર એ મુખ્ય પરાં છે. આ પરાંની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડુતોનો છે.

૮. વેપારનાં સાધન—જૂના વખતમાં ખંભાયત બંદર વેપારને માટે અગત્યનું ગણાતું હતું. અંગ્રેજ લોકો ખંભાયતના બંદરેથી માલ ભરી વેપાર કરતા હતા. પરંતુ દરિયો પુરાતો જવાથી વહાણો દુર રહેતાં ગયાં, તેમ વેપાર ઓછો થતો ગયો, તે અડચણ ટાળવા સરકારે દરિયા ઉપર રેલવે આણી છે, ને વહાણો આવી શકે ત્યાં આગળ ડક્કો બાંધેલો છે, તેથી વહાણનો માલ થોડે ખર્ચે રાહદારીમાં લાવવાની અગર રેલવેને રસ્તે પરદેશ મોકલવાની સગવડ થઇ છે, વળી થોડા વખતમાં આગબોટ પણ ડક્કા સુધી આવશે, એવી આશા રહે છે. શહેરનો વેપાર વધે તે માટે અત્રેના શેઠ હરિલાલ જગનાથે રાજ્યની મદદ લેઇ એક મોટી મીલ કાઢેલી છે. તે સ્ટેશન નજીક બાણુશા આગળ છે. તેમાં કપાસ પીલવાનું, રૂ કાંતવાનું, સુતર રંગવાનું ને વણવાનું કામ ચાલે છે. જેમાં આશરે બે હજાર માણસને રોજી મળે છે. તેઓ શેઠ જ્ઞાતે દશામોઢ વાણીઆ છે, ને ધનજીશાની પોળમાં રહે છે. સ્ટેશન નજીક તેમનો એક બંગલો છે તે પણ જોવા લાયક છે. તેમજ શહેરમાં ખાનગી સાહસથી બે જીન ચાલે છે, તેમાંથી કાઢેલું રૂ પણ પરદેશ જાય છે. તે સિવાય આટો દળવાની મીલો, અકીકનાં કારખાનાં, શેત્રંજીનાં કારખાનાં, જાપાની હાથની સાળોનાં કારખાનાં તથા અસલી ઢબથી કાપડ હાથે વણવાની સાળોનાં કારખાનાં, એ શહેરના વેપારનાં અગત્યનાં સાધનો છે.

૯. નીકાશ વેપાર—અકીક તથા તારામંડળ ઉપર કારીગરી કરીને તૈયાર કરેલો માલ એરીંગ, બટન, ચાક, તથા રમતની ચીજો,

કેરબાના દાણા, કાળું કાપડ અને શેત્રંજી, તથા સાડીઓ ખંભાયતથી પરગામ જાય છે. તેમાં અકીક, તારામંડળ, ને કાળું કાપડ તો દેશ બહાર ઘણે દૂર જાય છે. ખાવાની વસ્તુઓમાં સુતરફેણી, મમરા, ખારીસેવો, હલવાસન, અને મેથીનાં ભજીઆં, એ વસ્તુઓ પરગામ ખાસ મોકલવામાં આવે છે. ચોપડામાં બાંધવાના કાગળો પહેલાં અહીં બનતા હતા, પરંતુ હાલમાં કોઇ બનાવતું નથી, છતાં અહીંનાં માણસો અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે જઇ ત્યાં રહી તેવા કાગળો બનાવે છે. તેને આજ પણ ખંભાતી કાગળો કહે છે.

૧૦. આયાત વેપાર—અનાજ, કાપડ, કરિયાણું, કેરોસીન તેલ, કાચનાં વાસણો અને દવાઓ વગેરે પરદેશથી આવે છે.

ખંભાયત અને તેની આજુબાજુના બીજા ગામ મળીને ખંભાયત સંસ્થાન કહેવાય છે. કારણ કે અહીં રાજાનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજ સરકારનો જે મુલક છે, તેના જીલ્લા બાંધ્યા છે. જીલ્લાના ઉપરીને કલેકટર કહે છે. ખંભાયતની નજીક ખેડા જીલ્લો છે, તેથી તે જીલ્લાનો કલેકટર ખંભાયત સંસ્થાનની દેખરેખ રાખે છે, તે વખતે તેઓ સાહેબ ખંભાયતના પોલીટીકલ એજંટ કહેવાય છે.

સંસ્થાનની વ્યાખ્યા—દેશી રાજાનું એક મોટું રાજ્ય તે સંસ્થાન કહેવાય છે. આ રાજ્યની જમીન બે ભાગમાં વહેંચાયલી છે. પશ્ચિમ તરફના ભાગને બારૂં અને પૂર્વ તરફના ભાગને ચરોતર કહે છે. બારામાં કપાસ અને ઘઉંનો મુખ્ય પાક થાય છે, ને તે પરદેશ ખાતે જાય છે. તેમ ચરોતરમાં બાજરી, ડાંગર, કઠોળ, તલ, દીવેલી, તમાકુ, આળશી, વગેરે પાકે છે અને તે પરમુલક ખાતે જાય છે.

આ સંસ્થાનનો વિસ્તાર ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે, ને વધારેમાં વધારે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ખંભાયતથી તે નધાનપુર સુધી ૨૪

મેલ છે, ને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ સીકોતરા માતાથી તે જ્યાસુધી ૨૦ મૈલ છે, તેમાં સને ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રક મુજબ ૭૨,૭૬૯ માણુસની વસ્તી છે, ને આશરે સાત લાખ રૂપીઆની ઉપજ છે.

નદીઓ—ગુજરાતની બે મોટી નદીઓ મહી અને સાબરમતી ખંભાયતની હદમાં દરિયાને મળે છે.

નદીની વ્યાખ્યા—મીઠા પાણીનો રેલો પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં વહી સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

મહીનદી—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાયતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મોટાં ગામ, ખંભાયત, વાસદ, લુણાવાડા, પાલી વગેરે છે. **સાબરમતી નદી**-મેવાડના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાયતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર અમદાવાદ, સાદરા, અને ખંભાયતના રાજ્યના ગલીઆણા, મીતલી, તરકપુર વગેરે ગામ છે.

અખાત—સમુદ્રનો ફાંટો લાંબો થઇને ઘણા ગાઉ સુધી જમીન ઉપર ગયો હોય તેને અખાત કહે છે. ખંભાયતનો અખાત એ અરબી સમુદ્રનો ફાંટો છે.

હવા—કુદરતી રીતે આ શહેર દરિયાં કિનારે તેમજ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલું હોવાથી બહુ તાપ તેમજ બહુ ટાઢ પડતી નથી. વરસાદ પણ માફકસર પડે છે. એટલે વધારે ૩૦ ઇંચ સુધી પડે છે. દરિયો પાસે હોવાથી હવા ભીનાશવાળી છે, પરંતુ હવા સારી ને લોકોની તંદુરસ્તીને ફાયદાકારક છે.

ભાષા—ગુજરાતી અને મુસલમાની એ બે ભાષા બોલાય છે. પ્રથમ અહીં ફારસી ભાષાનું માન વધારે હતું, પરંતુ હાલમાં તો અંગ્રેજી ભાષા ઉપર લોકોનું ધ્યાન વધારે છે, અને તેથી થોડા વખતમાં ઘણા ગ્રેજ્યુએટો થયેલા છે.

ધર્મ—લોકો જુદી જુદી જાતના હોવાથી ઘણા ધર્મને માનનારા અત્રે છે. મુસલમાની લોકો મુસલમાની ધર્મ માને છે, અને તે મહમદ પેગમ્બર સાહેબને માને છે, તેમાં શિયા અને સુન્ની એવા બે મત છે.

હિંદુ લોકોમાં ઘણા ધર્મ છે. તેમાં શિવ, વિષ્ણુ અને સ્વામિનારાયણ મુખ્ય છે. તે સિવાય નાનકશાહી, કબીર વગેરે છે.

જૈન ધર્મ માનનારા પણ ઘણા છે, તેમાં પણ ઘણા મતો છે. ધોળાં કપડાં પહેરનારા ને પીળાં કપડાં પહેરનારા એવા બે મુખ્ય છે.

પારસીની વસ્તી જુજ છે ને તે જરથોસ્તી ધર્મ માને છે, તે અગ્નિને પૂજે છે.

વનસ્પતિ—અત્રે વરસાદ માફકસર હોવાથી તેમ ઋતુ નિયમિત હોવાથી ઘણી જાતની વનસ્પતિ થાય છે. આંબા, લીંબડા, વડ, પીપર, બોરડી, કોઠી, બાવળ, જમરૂખી, સીતાફલી, દાડમડી, આસોપાલવ, કેળ, ગુંદી, રાયણ, થોર, પીલુડી, તાડ વગેરે ઝાડો, તેમજ ગુલાબ, મોગરો, ચંબેલી, કેવડો, જાઇજૂઇ, કરેણ વગેરે ફૂલના છોડ પણ ઘણા થાય છે. બાવળની નીપજ પુષ્કળ છે, ને બાળવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક ફળાઉ ઝાડો હોવાથી કેરી, બોર, કોઠું, રાયણ, ગુંદા, જાંબુ, દાડમ, જામફળ, સીતાફળ વગેરે ફળો પુષ્કળ થાય છે, ને તે ઘણા સોંઘા મળે છે, ને પરદેશ જાય છે. તાડનાં ઝાડ ઉપર તાડફલી થાય છે, તે ખાવાથી સહેજ નિશો ચઢે છે, તે પરદેશ પુષ્કળ જાય છે. પાપડી, ગવાર, ચોળાફળી, દૂધી, ભીંડા, કારેલાં, ડુંગળી, શકરીઆં વગેરે શાકની નીપજ પણ પુષ્કળ છે, ને તે પણ બહાર ગામ જાય છે.

જાનવરો—વસ્તીમાં રહેનારાં જાનવરો ગાય, ભેંસ, બળદ, ગધેડાં, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા, ઉંટ, કુતરાં, બિલાડાં, ઉંદર વગેરે હોય છે તે સિવાય શિયાળવાં ને હરણ તેમ ભુંડની વસ્તી પુષ્કળ છે. સસલાં

ઘોડાં દીઠામાં આવે છે. તે સિવાય રોઝ નામે જંગલી બળદની જાત થાય છે, તે પણ જોવામાં આવે છે, ને તે નીલ ગાયમાંથી પેદા થાય છે. હિંસક પશુઓની વસ્તી આ ભાગમાં જણાતી નથી, છતાં બીડમાં કોઇ કોઇ વખત નહારની પજવણી થતી જોવામાં આવે છે. ઝેરી જાનવરોમાં સાપ, વીંછી, ઘો વગેરે માલમ પડે છે.

પક્ષી—વસ્તીની નજીક રહેતા પક્ષીઓમાં કાગડા, પોપટ, કબુતર, ચકલી, ખીસકોલી, ચામાચેણ, વાગોળ, ઉપરાંત ચાસ, તીતર, શક-રાબાજ, ગીધ, ઘુવડ, મોર, ચીબડી, કાબર, કોયલ વગેરે ઘણાં પક્ષીઓ જોવામાં આવે છે.

ખંભાયત એક રેલવે સ્ટેશન છે. અહીંથી ગાડી ઉપડીને આણુંદ જાય છે ત્યાં જતાં રસ્તામાં સાયમા, તારાપુર, નાર, પેટલાદ, અગાસ ને કરમસદ એ સ્ટેશનો આવે છે. આણુંદ સ્ટેશને અમદાવાદ, ગોધરા અને મુંબાઇ તરફથી આવતી ગાડીઓ ભેગી થતી હોવાથી આણુંદ જંકશન કહેવાય છે.

અહીંના રાજ્યકર્તાને નવાબ સાહેબ કહે છે. તેઓ મુગલ જાતના શિયા મુસલમાન છે. તેમને ૧૧ તોપોનું માન છે, ને હીઝ હાઇનેસનો ખીતાબ છે. અત્રેના નવાબ સાહેબ જાફરઅલી ખાનસાહેબ તા. ૨૧–૧–૧૫ ના રોજ બેહેસ્ત નશીન થયા તેમની જગ્યાએ તેમના શાહજાદા હુસેનયાવર અલીખાન સાહેબને તખ્તનશીન કરવામાં આવ્યા છે. તેઓનો જન્મ દિવસ તા. ૧૮ મી જમાદીલ અવલને રોજ છે. તેઓ નાની ઉમરના હોવાથી તેમની વતી એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબ રાજ્યની સંભાળ રાખે છે. અત્રે એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે કે. આર. બમનજી સિવિલીઅન છે. તેઓ જાતે પારસી છે. તેઓએ બ્રિટીશ રાજ્યમાં કલેકટરનો માનવંતો ઓદ્દો લાંબો વખત ભોગવી થોડા વખતથી પેનશનપર રીટાયર થએલા છે. તેઓ રાજ્યના બીજા

બધા અધિકારીઓ તેમજ નોકરો ઉપર કાળજીથી દેખરેખ રાખે છે, અને બધા અધિકારીઓ પોતાના ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચાલે તેને માટે નીચે પ્રમાણે ખાતાં પાડી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરી છેઃ—

૧ રેવન્યુ ખાતું	૨ ન્યાય ખાતું	૩ પોલીસ ખાતું
૪ સુધરાઈ ખાતું	૫ જકાત ખાતું	૬ તોશાખાના ખાતું
૭ દવાખાના ખાતું	૮ કેળવણી ખાતું	૯ નોંધણી ખાતું
૧૦ જેલ ખાતું	૧૧ મીર ઇમારત ખાતું	૧૨ લોકલફંડ ખાતું
૧૩ લાયબ્રેરી ખાતું	૧૪ મોદીખાના ખાતું	૧૫ ગંજી ખાતું
૧૬ છાપખાના ખાતું	૧૭ પોસ્ટ ખાતું	૧૮ રેલવે ખાતું
૧૯ કસ્ટમ ખાતું.		

રેવન્યુ ખાતું—આ ખાતાના ઉપરીને વહીવટદાર કહે છે. તેઓ ખેતરોના સરકાર હકના રૂપીઆ તલાટી, મુખી, મારફતે ઉઘરાવી તોશાખાને મોકલે છે. ને જમીનના કામને લગતી નાની તકરારોનો નીકાલ કરે છે. તેમની ઓફીસ કોઠીમાં છે.

(કોઠીનું મકાન ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં અંગ્રેજ લોકોએ બંધાવેલું, ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં ચાલીસ હજાર રૂપીએ મુંબઇના શેઠ ખરશેદજી પેસ્તનજી મોદીને વેચવામાં આવેલું, તેમની પાસેથી નવાબ સાહેબે એ મકાન વેચાણ રાખેલું છે. તે ઘણું મોટું છે, તેમાં નીચેના ભાગપર રેવન્યુ કચેરી બેસે છે, ને બીજી બાજુએ ઘોડાની પાયગા છે, વેટરનરી સર્જનનું જનાવરોનું દવાખાનું છે, ને નજીકમાં પોલિસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબની કચેરી છે. મકાનના ઉપરના ભાગમાં એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબ રહે છે.

ન્યાય ખાતું—ન્યાય ખાતાના ઉપરીને સરન્યાયાધીશ કહે છે, તેમને ન્યાયાધીશ અને મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ મદદ કરે છે. તેઓ સાહેબો

લેણદેણ વગેરેનાં કામો તેમજ ચોરી, ખૂન, મારામારી વગેરેના કેસો ચૂકવે છે. વળી પ્રજા રાજકાજમાં પ્રવીણ થાય ને ખર્ચમાંથી બચે તેને માટે નાના ફોજદારી કેસો તથા ખેડુતોપરના લેણદેણના દાવા ચૂકવવાની સરકારે થોડા વર્ષથી ગામ-પંચને સત્તા આપી છે, તેથી ઘણી ફરિયાદો માંહોમાંહે પતે છે.

પોલિસ ખાતું—આ ખાતાના ઉપરીને પોલિસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કહે છે. રાજ્યના રક્ષણને માટે આ ખાતું છે. તેમના હાથ નીચે ફોજદાર ને ડિસ્ટ્રિક્ટ ફોજદાર છે, તેઓ જમાદાર, હવાલદાર, સિપાઇઓ વગેરેની મદદથી રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખે છે. તેમના તાબામાં કેટલાક ઘોડેસ્વાર પણ છે.

સુધરાઈ ખાતું—આ ખાતું સંવત ૧૯૬૬ની સાલથી સરકારે રૈયતના વહીવટ તળે સોંપ્યું છે. સરકાર તરફથી નીમાયલા પ્રેસીડેન્ટ મારફત સુધરાઇ ખાતાના દારોગા સાહેબ રૈતયના નીમેલા પ્રતિનિધિ અને સરકારના નીમેલા પ્રતિનિધિ મારફત રૈયતની આરોગ્યતા જાળવવાના ઉપાયો કરે છે.

જકાત ખાતું—બહાર ગામથી જે માલ શહેરમાં આવે છે તેના ઉપર જકાત લેવામાં આવે છે. તે સરકારે મુકરર કરી આપેલા દરે કેટલીક વસ્તુઓ ઉપર જકાત લે છે. તેમના ઉપરીને દારોગા સાહેબ કહે છે. તેમની ઓફીસ વહોરવાડને નાકે છે. દાણ ચોરી કરનારને દંડ કરવાની આ અધિકારીને સત્તા છે.

તોશાખાના ખાતું—રાજ્યની ઉપજ ખરચનો હિસાબ તોશાખાના દફતરે રહે છે. એ ખાતાના ઉપરીને ટ્રેઝરરી ઓફીસર કહે છે. તેમની ઓફીસ દરબારમાંજ છે. લોકોને પૈસા જમા મુકવા હોય તે માટે એક સેવીંગ્સ બેંક ઉઘાડી છે. તેમાં રુપિયા જમા રાખે છે, ને તેનું વ્યાજ ૩ ટકા લેખે આપે છે. તેમ શહેરના વ્યાપારને ઉત્તેજન

મળે, તે હેતુથી સખ્ખર જામીનગીરી ઉપર તે બેંકમાંથી લોકોને નાણું ધીરવામાં આવે છે.

દવાખાના ખાતું—પ્રજાની તંદુરસ્તી જાળવવાને રાજ્યમાં સરકાર ખર્ચે પાંચ દવાખાનાં ચાલે છે, તેમાં ત્રણ શહેરમાં છે, ને બે પરગણામાં તારાપુર અને વરસડા ગામે છે. શહેરમાં કેનેડી હોસ્પિતાલ, બહુ બેગમ સાહેબ દવાખાનું, અને વિક્ટોરીઆ ડાયમંડ જ્યુબિલિ ઝનાના હોસ્પિતાલ, એ ત્રણ દવાખાનાં છે. તેમાં શહેરનાં બે દવાખાનાંમાં મેડીકલ ઓફીસરો ગ્રેજ્યુએટો છે, તેથી રોગીઓને ઘણી સગવડ છે. કેનેડી હોસ્પિતાલના ડૉક્ટર સાહેબ ચીફ મેડીકલ ઓફીસર કહેવાય છે, તેઓ જેલ ખાતું, શીતળા ખાતું, ને શહેરની સુખાકારી ખાતું એ ત્રણ ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ઝનાના હોસ્પિતાલમાં પણ સ્ત્રીઓના રોગો સંબંધી જ્ઞાનમાં પ્રવીણ સ્ત્રી ડૉક્ટર, માંડવાઇફ વગેરે છે.

પશુઓની દવાઓ વેટરીનરી સર્જન કરે છે, તે કામ પણ સારૂં થાય છે.

કેળવણી ખાતું—પ્રજાને કેળવણી આપવાને સારૂ સરકાર કેળવણી પાછળ મોટો ખર્ચ કરે છે. ચડતી કેળવણી માટે હાઇસ્કુલ છે તેમાં ૨૨૫ છોકરાઓ હાલ ભણે છે. આ હાઇસ્કુલમાં ભણીને ઘણા ગ્રેજ્યુએટો થયેલા છે, પ્રાથમિક કેળવણી આપવા સારૂ શહેરમાં ૧ મુખ્યસ્કુલ, ૨ બ્રાન્ચો, ૧ મદ્રેસા, ૧ મુખ્ય કન્યાશાળા, ૨ બ્રાન્ચ કન્યાશાળા ને એક સંસ્કૃત સ્કુલ છે. તેમ પરગણામાં ૧ અંગ્રેજી નિશાળ, ૧ કન્યાશાળા ને ૩૦ બીજી ગુજરાતી નિશાળો છે. આ બધી પ્રાથમિક નિશાળોની દેખરેખ રાજ્યની તરફથી શાળાધિકારી રાખે છે. હાઇસ્કુલ સિવાયની રાજ્યની તમામ નિશાળોની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવા ખેડા જીલ્લાના ડેપ્યુટી સાહેબો આવે છે. શહેરની હાઇસ્કુલ, મુખ્ય સ્કુલ, છોકરાઓની બ્રાન્ચ નં. ૧ લો તથા બ્રાન્ચ નં. ૨ જો મળીને ચાર

નિશાળો સિવાય તમામ નિશાળોમાં ફી લીધા વગર કેળવણી આપે છે, ને તેથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિનપરદિન વધતી જાય છે. હાલ બે હજાર કરતાં વધારે છોકરાં પ્રાથમિક કેળવણી લે છે.

નોંધણી ખાતું—વેચાણ, ગીરો વગેરે દસ્તાવેજો નોંધવા માટે આ ખાતું છે. આ ખાતાના ઉપરીને દારોગા સાહેબ કહે છે.

જેલ ખાતું—ચોરી ખુન વગેરે મોટા ગુન્હા કરનારને સરકાર કેદ કરે છે ને તેમને જેલમાં મોકલે છે, ત્યાંના ઉપરીને જેલર કહે છે તે તમામ કેદીઓની દેખરેખ રાખે છે, ને તેમને વણવાનું કામ શીખવાડવામાં આવે છે, કે જેથી કરીને છૂટયા પછી ફરી ગુન્હા કરવાની તેમને જરૂર રહે નહિ.

મીર ઇમારત ખાતું—આ ખાતાના ઇજનેર સાહેબ સરકારી જે જે મકાનો હોય તેમની દેખરેખ રાખે છે, તેમ તેમને દુરસ્ત કરાવે છે, સરકારમાં ઉપયોગી સામાન તેમની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરાવે છે ને તે બધાનો હિસાબ રાખે છે.

લોકલફંડ ખાતું—સેટલમેન્ટ એક્ટ લાગુ પડયો ત્યારથી જમીનના આકાર ઉપર દર રૂપીએ અધઆના પ્રમાણે લોકલફંડ જમીનના કબજેદાર પાસેથી લેવામાં આવે છે. લોકલફંડનાં નાણાં જમીનના સરકારી ભરત ભેગાં તલાટી વસુલ કરે છે, અને તે નાણાંનો ઉપયોગ પ્રજાને ઉપયોગી બાંધકામ, પરગણાની નિશાળો, અને દવાખાનાં ચલાવવામાં થાય છે.

લાયબ્રેરી ખાતું—શહેરમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવાને માટે સારા સારા લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકો, માસિકો, ન્યુસપેપરો વગેરે મંગાવે છે. તેનો લાભ લોકોને મળે તે હેતુથી એક લાયબ્રેરી કાઢેલી છે, તેનું મકાન હાઇસ્કુલના નીચેના ભાગમાં છે, તેનું નામ લૉર્ડ રે લાયબ્રેરી

છે. આ લાયબ્રેરીનો લાભ લોકો ઉમંગથી લે છે, ખાનગી સાહસથી પણ શહેરમાં બે લાયબ્રેરી ચાલે છે.

મોદીખાના ખાતું—સરકાર ખાતે ખોરાકીની જે જે ચીજો જોઇએ તેનો સંગ્રહ કરી રાખે છે, ને જરૂર પડતી વખતોવખત આપે છે.

ગંજી ખાતું—આ ખાતામાં જે ઘાસ આવે છે, તેનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે, તેમ દરેક સરકારી જાનવરને જે પ્રમાણે જોઇએ તે પ્રમાણે પહોંચાડાવે છે.

છાપખાના ખાતું—આ ખાતામાં સરકારી કામના કાગળો દફતરો વગેરે છાપવામાં આવે છે, તેમજ દરમાસે રાજ્ય તરફથી ખંભાયત ગેઝેટ નામનું પેપર નીકળે છે, તે પણ ત્યાં છપાય છે.

ઉપર મુજબના ખાતામાં દરેક અધિકારી પોતપોતાનું કામ તાબાના માણસો સાથે રહી કરે છે, ને તે બધા ઉપર મેહેરબાન એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબ દેખરેખ રાખે છે, તે સિવાય **પોસ્ટ ખાતું** ગવર્મેન્ટ સત્તા નીચે છે, તેમાં તાર ઓફીસ જોડાએલી છે. આ ખાતાથી વ્યાપારની ઘણી સગવડ થઈ છે, અહીંથી કાગળો, પારસલો, બેંગીઓ, મનીઓર્ડર વગેરે બહાર ગામ જાય છે, ને આવે છે. લોકોના હિતની ખાતર આ ખાતામાં એક સેવિંગ્સ બેંક રાખેલી છે તેમાં ત્રણ ટકાના વ્યાજથી લોકોના રૂપિયા જમા રાખે છે.

કસ્ટમ ખાતું—આ ખાતું પણ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી અત્રે છે. પ્રથમ અહીં મીઠું પાકતું હતું. મીઠા પર અંગ્રેજ સરકારે કર નાંખવાથી અહીંના સરકારને દરવરસે રૂ. ૪૦૦૦૦) આપવા કરી સને ૧૮૭૮ માં અહીં મીઠું પકવવું બંધ કરેલું છે. કોઈ માણસ મીઠું પકવે નહિ, તેની દેખરેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક અધિકારી રહે છે, તે સ્પેશિઅલ ઓફીસર કહેવાય છે.

રેલવે ખાતું—અહીંના સરકારે અહીંથી તારાપુર સુધી રેલવે બંધાવીને બોમ્બે બરોડા એન્ડ સેંટ્રલ ઇંડિયા રેલવે કમ્પનીને તેનો વહીવટ કરવાને સોંપી છે. જેથી ત્યાંના તમામ નોકરો એ કમ્પનીના મોકલેલા આવે છે ને કામ કરે છે. અહીંથી ત્રણ વખત ગાડી આણંદ જાય છે ને ત્રણ વખત ત્યાંથી પાછી આવે છે. આણંદ ગાડી જાય છે, તે દરમીયાન આણંદમાં મુંબઇ, અમદાવાદ, ગોધરા વગેરેથી આવેલી ગાડીઓ મળે છે, જેથી ઉતારૂઓને ઘણો વખત ત્યાં ખોટી થવું પડતું નથી. રેલવેથી પ્રજાને મુસાફરીનું બહુ સુખ થયું છે. સરકારને ઉતારૂઓની ઉપજ ઓછી છે, પણ માલની ઉપજ સારી છે, અને હાલ દરિયા ઉપરના સ્ટેશનથી ડક્કા સુધી રેલવે બંધાવેલી છે, તેથી ત્યાં આગબોટ આવશે એટલે માલની ઉપજ વધતી જશે એવી આશા રહે છે.

મેળાઓ—ચૈત્રી પુનમનો, શ્રાવણ માસના બીજા સોમવારે આસપાળનો, બળેવનો, કામેશ્વરનો, અનંત ચૌદશનો, ઋષિપાંચમનો, નવરાત્રીની આઠમનો, ને દશેરાનો એ રીતે મેળા ભરાય છે.

ચૈત્રીપુનમે લોકો દરિયે નહાવા જાય છે, તે વખતે ઘણા દુર દુરના લોકો નહાવા માટે આવે છે, ને તેથી દરિયા ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે.

આસપાળનો મેળો—અહીંથી આશરે સાત ગાઉ ઉપર ગુડેલ ગામે આસપાળનું દેરૂં છે, ત્યાં લોકો જાય છે. જેને વાળાનું દરદ હોય છે તે ત્યાંની બાધા રાખે છે, ને વાળો ચઢાવે છે.

બળેવનો મેળો—લોકો રત્નાગરને પૂજવા જાય છે, તેથી ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

કામેશ્વરનો મેળો—અહીંથી ચાર ગાઉ દુર કાણીસા ગામ પાસે કામનાથ મહાદેવનું દેરૂં અને કુંડ છે, ત્યાં લોકો જાય છે, જેને કોઢ

થયા હોય છે તે ત્યાં નહાય છે, તો ઘણે ભાગે તેમને મટી જાય છે, એવી સમજથી દરેક વ્યતિપાતે લોકો નહાવા જાય છે. ને શ્રાવણમાસના બીજા વ્યતિપાતને દિવસે ત્યાં નહાવાનું મોટું માહાત્મ્ય કહ્યું છે, તેથી તે દિવસે ઘણા દુર દુરના લોકો ત્યાં આવે છે, ને મોટો મેળો ભરાય છે, તેમજ સાંજે ગવારા દરવાજા બહાર મોટો મેળો ભરાય છે.

કોટેશ્વરનો મેળો—ખંભાયતં નજીકના નગરા ગામ પાસે કોટેશ્વર મહાદેવની જગ્યા છે, ત્યાં મહાદેવનું દેરૂં, તળાવ ને કુંડ છે. શ્રાવણ વદ ૩૦ ને દિવસે લોકો ત્યાં નહાવા જાય છે, ને સાંજે લાલદરવાજે મોટો મેળો ભરાય છે.

ઋષિપાંચમનો મેળો—ભાદરવા શુદ ૫ ને દિવસે ધનજીશાહની પોળમાં ભરાય છે. અનંત ચૌદશનો મેળો—અહીંથી ત્રણ ગાઉ દુર વડુચી માતાની વાવ છે, ત્યાં લોકો દર્શન કરવા માટે જાય છે, ને સાંજે ફતેહ દરવાજે મેળો ભરાય છે.

સ્વારીઓ—બકરીઇદની સ્વારી, રમજાન ઇદની સ્વારી, બળેવની સ્વારી, ને દશેરાની સ્વારી.

ઇદને દિવસે સ્વારી દરબારમાંથી નીકળી ઇદગાએ જાય છે. ઇદગાનું મકાન ફતેહ દરવાજાથી થોડેક દુર છે.

બળેવની સ્વારી—શ્રાવણ શુદ ૧૫ ને દિવસે નામદાર નવાબ સાહેબ સવારી ચઢાવી દરિયો પુંજવા જાય છે, ત્યાંથી પાછા ફરતાં કુરજે સરપાવ વહેંચે છે, ને પછી ત્યાંથી સ્વારી નીકળી ગવારા દરવાજે થઈ, બજારમાં થઇ દરબારમાં જાય છે. દશેરાને દિવસે સ્વારી દરબારમાંથી નીકળી બજારમાં થઇ ગવારાદરવાજે થઇ લાલદરવાજા બાણી થઈ નારેશ્વર જાય છે, ત્યાં તે વખતે શંભુશેઠ તરફથી ધજા ચડાવવામાં આવે છે. તેઓને ત્યાં સરપાવ આપે છે, ને પછી સ્વારી

લાલદરવાજામાં પેસી પીઠ, મંડાઈ, ને દાણાપીઠને રસ્તે ચૌટામાં આવે છે, તે ત્યાંથી દરબારમાં જાય છે.

૧. ખંભાયત (૨૮૦૨૮)—આ સ્ટેટની રાજધાનીનું શહેર છે એની ઉત્તરે નારેશ્વરનું તળાવ ને પેલીમેર નગરાગામ છે. પૂર્વ બાજુએ શકરપુર ગામ છે, ઇશાન ખૂણામાં રેલવેનું સ્ટેશન છે, દક્ષિણ બાજુએ દરિયો છે, તેમ પશ્ચિમ બાજુએ નૈડાનું તળાવ છે. અહીંના પાણીમાં એક એવો અવગુણ છે કે અત્રે થોડા વખત રહેનારને અશરફી નામનું ગુમડું શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર થાય છે, અને દવા કરવાથી મટી જાય છે, પરંતુ તેનું ચાઠું જીંદગી પર્યંત રહે છે. વળી હાલમાં સરકાર તરફથી શહેરમાં પાણીના નળ લાવવાની ગોઠવણ થાય છે, તેને માટે નારેશ્વરના તળાવ નજીક મોટા કૂવાઓ ખોદવામાં આવે છે, જો તેમાં મોટા જથામાં પાણી નીકળે તો ત્યાં ટાંકીઓ વગેરે બાંધી ત્યાંથી શહેરમાં નળ લાવશે, અને તેમ થશે એટલે રૈયતને પાણીનું ઘણું સુખ થશે. (બીજી હકીકત પાછળ આવી ગઇ છે.)

૨. તારાપુર (૪૩૨૮)—એ ખંભાયતથી ઉત્તરમાં ૧૦ મૈલ દુર છે, એ રેલવે સ્ટેશન છે. ત્યાં એક તલાટી તેમજ ડીસ્ટ્રીકટ ફોજદાર રહે છે. અહીં એક દવાખાનું તેમજ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિશાળ અને કન્યાશાળા છે, તેમજ પોસ્ટ ઓફીસ છે, અને વૈશ્નવોનું મંદીર છે. આ ગામમાં પાટીદાર લોકોની વસ્તી વિશેષ છે. ને તેઓ મોટા જમીનદાર છે. અહીં કાબરીનો પાક ઘણો થાય છે, તેને પીલીને તેમાંથી તેલ કાઢે છે, તેને કાબરી તેલ કહે છે. તે ખાવાના કામમાં આવે છે. તેમજ કસુંબી પણ થાય છે. આજુબાજુનાં ગામો સારી સ્થિતિનાં હોવાથી અહીં વેપાર રોજગાર ઠીક ચાલે છે. અહીંથી સુધી કરવાની ગોઠવણ થાય છે.

૩. ઉંદેલ (૩૧૪૪)— એ ખંભાયતથી પૂર્વમાં ૩ ગાઉ દુર છે. પ્રથમ અહીં અફીણનો પાક સારો થતો હતો, પરંતુ તેનાપર અંગ્રેજ સરકારે જગાત નાંખવાથી તે પકવવું બંધ થયેલું છે. અહીં ઘઉં, બાજરી, કોદ્રા, અળસી, ડુંગળી, શકરીઆં વગેરે પાકે છે. અહીં જે ઘઉં પાકે છે, તે બારાના કરતાં જુદી જાતના છે, તેને પોપટીઆ ઘઉં કહે છે. અહીંની જમીન પાક ઉતરવામાં સારી છે, તેથી સીમમાં કૂવા ઘણા છે. અહીં એક ગુજરાતી નિશાળ ને પોસ્ટ ઓફીસ છે, તેમ તલાટી રહે છે.

૪. શકરપુર (૨૨૭૦)—આ ગામ શહેરથી એક ગાઉ દુર છે. અહીં એક ગુજરાતી નિશાળ છે. અહીંથી થોડે દુર બળીઆ કાકાનું સ્થાનક છે તેમજ નજીકમાં ઔધકનો કુંડ તથા તળાવ છે. આ ગામ અને શહેરની વચ્ચે એક કપાસ પીલવાનું કારખાનું છે.

૫. કલમસર (૨૦૪૭)—એ સાત ગાઉ દુર છે. અહીં તલાટી રહે છે, તેમ ગુજરાતી નિશાળ છે. અહીં કોતરો ઘણાં છે. અહીંની જમીનમાંથી મરડીઆ બહુ નીકળે છે. થોડું ખોદે છે કે મોટા જથામાં તે મળી આવે છે, તેને-પકાવી છો બનાવે છે, તે ખંભાયતમાં તેમજ આજુબાજુનાં ગામમાં મકાનો બાંધવા ને મોકલવામાં આવે છે.

૬. સાયમા (૧૦૧૨)—આ રેલવે સ્ટેશન છે. અહીં એક તલાટી રહે છે, અને પોસ્ટ ઓફીસ તેમજ ગુજરાતી નિશાળ છે. કામેશ્વર નહાવા જનારા લોકો આ સ્ટેશને થઇ જાય છે. અહીંથી નજીક હરિયાણ ગામે એક પીર સીતાબની જગ્યા છે. ત્યાં તા. ૧૫મી શાબાનને રોજ મોટો મેળો ભરાય છે. તે વખતે ત્યાં ઘણા દુર દુરથી મુસલમાન લોકો આવે છે. આજુબાજુના ગામમાં પણ આ પીરની માનતા ઘણી ચાલે છે.

૭. નગરા (૧૭૫૦)—એ શહેરથી ઉત્તરમાં ૨ ગાઉ દુર છે.

અહીં એક ગુજરાતી નિશાળ છે, અને તલાટી રહે છે. આ ગામમાં સરકારે એક બંગલો બંધાવેલો છે તે જોવાલાયક છે.

૮. વડગામ (૧૧૮૨)—અહીં એક ગુજરાતી નિશાળ છે, અને તલાટી રહે છે. બારાના ભાગમાં આ ગામ મોટું છે. અહીં ઘઉંનો ને કપાસનો પાક ઘણો થાય છે, સાબરમતી નદીનું મ્હોં બારૂં અહીં આગળ છે.

૯. હલોલી (૨૨૮)—આ ગામ અગીઆર ગાઉ દુર છે, દુકાળના વખતમાં સરકારે ત્યાં મોટું તળાવ બંધાવેલું છે, તેના પાણીથી આજુબાજુની કેટલીક જમીનમાં પાક થાય છે.

૧૦. નેજા (૩૬૩)—એ શહેરથી વાયવ્ય ખૂણે ૧॥ ગાઉ દુર છે. નામદાર નવાબ સાહેબનો મુકામ ઘણુંખરૂં અહીં રહે છે. અહીં એક સુંદર બંગલો બંધાવેલો છે, તેમ મોટો બાગ છે, બાગમાં ઘણી ઘણી જાતનાં જાનવરોનો સંગ્રહ કરેલો છે, તે જોવા લાયક છે.

ખંબાયત સંસ્થાની ચતુર્દિશા—ઉત્તરે ખેડા જીલ્લાનો માતર તાલુકો, દક્ષિણે ખંબાયતનો અખાત, પૂર્વે ખેડા જીલ્લાનો બોરસદ તાલુકો, ને તેની પેલીમેર અમદાવાદ જીલ્લો, એમ સાધારણ રીતે ગણાય છે. સ્ટેટનાં બધાં ગામ એક જથે નથી. ઉપરના ગામોમાં તારાપુર, ઉંદેલ, નગરા, સાયમા, કલમસર, મીતલી, વડગામ, ગોલાણા, શકરપુર એ ગામોમાં એક હજાર કરતાં વધારે ને પાંચ હજાર કરતાં ઓછી વસ્તી છે, ને બાકીના ગામમાં હજાર કરતાં ઓછી વસ્તી છે. આ રાજ્યને તાબે કુલ ૮૬ ગામ છે તે નીચે મુજબ.

ચરોતરનાં ગામ.

૧ તારાપુર	૨ નગરા	૩ નેજા	૪ જલાપુર	૫ મોતીપુરા
૬ ગોકળપુરા	૭ રંગપુર	૮ જીણેજ	૯ ઇશરવાડા	૧૦ ઉંટવાડા
૧૧ જલ્લા	૧૨ મોભા	૧૩ હરિયાણ	૧૪ સાયમા	૧૫ કાળીતલાવડી

૧૬ છતરડી ૧૭ કંસારી ૧૮નાનાકલોદરા ૧૯પોપટવાવ ૨૦ વાડોલા
૨૧ ઉંદેલ ૨૨ વાસણા ૨૩ કલમસર ૨૪ ખડોદી ૨૫ ધુવારણ
૨૬ હરિપરા ૨૭ કાંધરેટી ૨૮ ઉંદેલી ૨૯ નંદેલી ૩૦ શાહપુર
૩૧ ફીંગણી ૩૨ શકરપુર ૩૩ મેતપુર.

બારાનાં ગામ.

૧ નવાગામવાંટા ૨ ખુંધેજ ૩ આમળીઆરા ૪ માલપુર ૫ આદરૂજ ૬ ટોળ, મહીઆરી ૮ લુણેજ ૯ દેહેડા ૧૦ પાલડી ૧૧ સોખડા ૧૨ માલાસોની ૧૩ ભાતતલાવડી ૧૪ જુની આખોલ ૧૫ નવી આખોલ ૧૬ નવાગામબાહારા ૧૭ તામસા ૧૮ હસનપુરા ૧૯ ગુડેલ ૨૦ વરણુજ ૨૧ વડગામ ૨૨ તરકપોર ૨૩ પાંદડ ૨૪ રોહણી ૨૫ ખાકસર ૨૬ જાફરાબાદ ૨૭ પાદરા ૨૮ રહેલ ૨૯ વલ્લી ૩૦ મીતલી ૩૧ ગોલાણાહૈદરપુરા સાથે ૩૨ આણંદપુરા ૩૩ ગલીઆણા ૩૪ ફતેપુરા ૩૫ રાયપુરા ૩૬ વાધાતળાવ ૩૭ ઇસનપુર ૩૮ વરસડા ૩૯ કસ્આરા ૪૦ પચેગામ ૪૧ ખડા ૪૨ મોટાકલોદરા ૪૩ જાફરગંજ ૪૪ નધાનપુર ૪૫ મહેમદાવાદ ૪૬ વસ્તાણા ૪૭ કાનાવાડા ૪૮ રસાળપુર ૪૯ ઈંદરવરણા ૫૦ દલોલી ૫૧ વાંકતળાવ ૫૨ ચાંગડા ૫૩ ઈંદરણુજ.